

PRZEMYSŁAW PIOTR DAMSKI
Akademia Finansów i Biznesu Vistula
ORCID: 0000-0001-6308-9733

KLIO CZUJE. REFLEKSJE NAD HISTORIĄ MIĘDZYNARODOWĄ NA PRZYKŁADZIE PROBLEMU EMOCJI

CLIO FEELS: THE REFLECTIONS ON INTERNATIONAL HISTORY ON THE EXAMPLE OF THE ISSUE OF EMOTIONS

Abstract

The article presents the issue of researching emotions in international history. It has been noticed that the development of the research on emotions within other sub-disciplines of history, humanities, social sciences and neuroscience, provides an international historian with many outcomes enabling further research opportunities. At the same time, it was indicated that the tools traditionally used by historians (i.e., internal and external critique of the sources, and the intuitive approach) may be useful in conducting such research. A historian who decides to deal with the problem of emotions, is, however, forced to pay special attention to the context in which the people whose lives he examines functioned. Therefore, the research on emotions, also in the international context, requires greater awareness of the achievements of other academic disciplines from the historian. This task is difficult and perhaps demands from the historian that they be more sensitive and intuitive than in case of other studies. Nevertheless, by approaching the issue of emotions, international historians have a chance to obtain a more credible image of the past.

Keywords: international history, emotions, methodology, universal history, diplomatic history, history of international relations, craft of historian

Słowa kluczowe: historia międzynarodowa, emocje, metodologia, historia powszechna, historia dyplomacji, historia stosunków międzynarodowych, warsztat historyka

Dyplomata nie powinien pisać pamiętników,
bo niemożliwe jest oddzielenie spraw osobistych od zawodowych.
Otto von Bismarck¹

Celem niniejszego artykułu jest próba zwrócenia uwagi na potrzebę refleksji nad problemem emocji w badaniach nad historią międzynarodową². Zaznaczam ją przede wszystkim w kontekście dokonywanych przez badacza interpretacji. Wiąże się to nierozzerwalnie z ludzką percepcją, a tym samym postrzeganiem rzeczywistości przez autorów i bohaterów źródeł, co wymaga przyjrzenia się i temu problemowi. Zagadnienie to jest coraz popularniejsze na gruncie innych subdyscyplin Klio oraz dziedzin nauki, którym często daleko do humanistyki. Stawiam tezę, iż historia międzynarodowa nie powinna zamykać się na ten trend. Wskazuję, że badanie emocji jest nie tylko możliwe, ale i użyteczne, gdyż pozwala pełniej oddać obraz przeszłości, zachodzący w wymiarze międzynarodowym proces decyzyjny, oraz lepiej zniuansować relacje międzypaństwowe.

Na wstępie należy podkreślić, iż reprezentujący różne dziedziny poznania naukowego badacze różnie, nieraz bardzo odmienne, akcentują aspekty emocji. Będą zatem one czymś innym dla historyka lub socjologa, a czymś innym dla psychologa czy biologa. Definicje mogą się różnić, nawet w obrębie tej samej dyscypliny lub subdyscypliny.

Według Karoliny Wigury emocje sprowadzają się do tego, czego „pragniemy lub wolelibyśmy uniknąć”, sugerując tym samym, że człowiek jest przynajmniej częściowo świadomy emocji³. Ujęcie to pomija fakt, iż uczucia takie jak apatia, zniechęcenie czy obojętność niekoniecznie możemy sklasyfikować jako dobre lub złe. Część politologów, mówiąc o emocjach, zwraca uwagę na występowanie triady: afekt, emocja, uczucie. Tylko trzeci element jest przeżywany w pełni świadomie⁴ i częściowo warunkowany kulturowo. Wątki kultury oraz osądu łączą

¹ Za: Friedrich von Holstein, „Wilhelm II and Foreign Policy, 1 February 1909”, w *The Holstein Papers. The Memoirs, Diaries and Correspondence of Friedrich von Holstein, 1837–1903*, vol. 1: *Memoirs*, red. Norman Rich, M. H. Fisher (Cambridge: Cambridge University Press, 1963), 175–176.

² Nie jest celem tego artykułu poruszanie niuansów związanych z nazewnictwem tej subdyscypliny Klio. Zaslugują one na wyluszczenie w osobnym artykule. „Historia międzynarodowa” występuje jako określenie subdyscypliny historii powszechnej w Wielkiej Brytanii oraz niemieckim kręgu kulturowym, będąc odpowiednikiem francuskiej „historii stosunków międzynarodowych”. W uproszczeniu można powiedzieć, iż jest ona tym, co wyewoluowało z historii dyplomacji, i czerpie z osiągnięć dyscypliny historycznej w całej rozciągłości, ale się w niej nie zamyka. Więcej zob.: Patrick Finney, „Introduction. What is International History?”, w *Palgrave Advances in International History*, red. Patrick Finney (Houndmills–Basingstoke, Hampshire–New York: Palgrave Macmillan, 2005), 1–35.

³ Karolina Wigura-Kuisz, *Wynalazek nowoczesnego serca. Filozoficzne źródła współczesnego myślenia o emocjach* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2020), 60.

⁴ Maéva Clément, Eric Sangar, „Introduction: Methodological Challenges and Opportunities for the Study of Emotions”, w *Researching Emotions in International Relations: Methodological Perspectives on the Emotional Turn*, red. Maéva Clément, Eric Sangar (Cham: Palgrave Macmillan, 2018), 5.

się często w definicjach psychologów podkreślających istotę procesu wartościowania dokonywanego zarówno świadomie, jak i nieświadomie, jego dynamikę oraz zmienność w czasie⁵.

Starając się uwzględnić podejście różnych dyscyplin, proponuję swoją definicję. Emocja to subiektywny, zmienny w czasie, zarówno w kontekście indywidualnym, jak i społecznym, konstruowany na podstawie wcześniejszych doświadczeń⁶ stan przejawiający się wewnątrznie (np. podwyższone ciśnienie krwi, myśli samobójcze) i zewnątrznie (np. mimika, mowa ciała, łzy) – biologicznie (np. nerwobóle) i psychologicznie (np. smutek, radość) – zależny od kontekstu kulturowego, w którym funkcjonuje i/lub została wychowana pozostająca pod jego wpływem jednostka. Doświadczenie emocji może być świadome lub nie, co nie musi mieć wpływu na poprawne ich odczytywanie przez otoczenie⁷. Oznacza to, iż nawet jeśli człowiek nie jest świadomy swego stanu, to tenże stan może być czytelny dla osób kontaktujących się z nim.

Stopniowy rozwój badań nad emocjami w kontekście historycznym pozostawia wciąż część subdyscyplin odpornych na urok (modę?) tego trendu. Do takich zaliczana jest historia międzynarodowa. Utożsamiana często błędnie z historią polityczną⁸ jawi się jako niechętna refleksji metodologicznej, zacofana, pielęgnująca kult faktu⁹. Odpowiadając na krytykę, badacze podkreślali, że jest to obraz uproszczony, nieoddający przekształcenia się tradycyjnie rozumianej historii dyplomacji w historię międzynarodową¹⁰. Niemniej Wilfried Loth wskazywał, że

⁵ Por. Maria Jarymowicz, Kamil Imbir, „O dynamice emocji wzbudzanych dynamicznie bądź refleksyjnie”, w *Dynamika emocji. Teoria i praktyka*, red. Dariusz Doliński, Wojciech Błaszczak (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2019), 13–14; Henryk Gasiul, „Wprowadzenie do sposobu pojmowania emocji i możliwości ich pomiaru”, w *Metody badania emocji i motywacji*, red. Henryk Gasiul (Warszawa: Difin, 2018), 17–18.

⁶ Problem konstruowania emocji oraz roli doświadczenia pojawia się w dalszej części artykułu.

⁷ Kwestię poprawnego odczytywania emocji przez osoby trzecie poruszam w dalszej części artykułu.

⁸ Historia polityczna w Europie Zachodniej i Ameryce jest tożsama z wewnętrzną polityką państwa (*home politics*). Również w Polsce badacze zajmujący się historią polityczną na ogół nie zajmują się stosunkami międzynarodowymi. Częściej to historycy międzynarodowi, budując kontekst swoich narracji, odwołują się do polityki krajowej.

⁹ Wilfried Loth, „Internationale Geschichte als pluralistisches Programm”, w *Internationale Geschichte in Theorie und Praxis / International History in Theory and Praxis*, red. Barbara Haider-Wilson, William D. Godsey, Wolfgang Mueller (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2017), 254; Laurence Badel, „Die französische historiographie zu den internationalen beziehungen. Transnational oder realistisch?”, w *Internationale Geschichte in Theorie und Praxis / International History in Theory and Praxis*, red. Barbara Haider-Wilson, William D. Godsey, Wolfgang Mueller (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2017), 349.

¹⁰ Na pytanie, czym jest historia dyplomatyczna, zajmujący się dyplomacją kulturalną Richard Bullen odpowiedział: „już nie istnieje. Historia dyplomatyczna przez dekady została inkorporowana w szersze ramy historii międzynarodowej. Jej krytycy mogliby powiedzieć, że zaledwie zmieniła nazwę, ale to nie jest ten przypadek” – Richard Bullen, „What is Diplomatic History?”, w *What is History Today?*, red. Juliet Gardiner (Basingstoke: Macmillan, 1994), 135.

„w niemieckiej nauce historycznej historia międzynarodowa rzadko była przedmiotem systematycznego namysłu”¹¹. Zarzuty te można sformułować pod adresem historyków międzynarodowych także w innych państwach¹².

W Polsce także refleksja nad warsztatem i metodologią historii międzynarodowej jest skąpa¹³. Potwierdzają to choćby niewielka liczba tekstów ukazujących się w periodykach metodologicznych czy programy Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich¹⁴. Problem skąpej refleksji nad uprawianiem tej subdyscypliny Klio należy postrzegać w szerszym kontekście. Refleksja teoretyczno-metodologiczna istnieje w polskim środowisku historycznym, lecz jest ograniczona, a według niektórych badaczy nastąpił regres w stosunku do okresu przed 1989 roku. Część historyków okazuje wręcz niechęć do nowych trendów, zarzucając im nienaukowość¹⁵.

¹¹ Wilfried Loth, „Einleitung”, w *Internationale Geschichte. Themen – Ergebnisse – Aussichten*, red. Wilfried Loth, Jürgen Osterhammel (Berlin/Boston: De Gruyter Oldenburg, 2000), VIII.

¹² Co ciekawe piszący o historiografii brytyjskiej Patrick Finney koncentruje się bardziej na zmianach historii międzynarodowej w Zjednoczonym Królestwie niż na wytykaniu słabości adeptom tej subdyscypliny Klio. Zob. Finney, *Introduction*, 1–35. Podobnie wypowiadała się Kathleen Burk, pisząc: „Można wywnioskować, że dyscyplina historii międzynarodowej w Wielkiej Brytanii jest niewielka, ale ma się dobrze” – Kathleen Burk, „Britische Traditionen internationaler Geschichtsschreibung”, w *Internationale Geschichte. Themen – Ergebnisse – Aussichten*, red. Wilfried Loth, Jürgen Osterhammel (Berlin/Boston: De Gruyter Oldenburg, 2000), 59.

¹³ Bardzo wartościowym pracem Andrzeja Gałganka bliżej jednak do refleksji dotyczącej stosunków międzynarodowych. Np. Andrzej Gałganek, „«Walka o ptaka»: teoria i historia stosunków międzynarodowych”, *Przegląd Politologiczny* 4, 13 (2008): 7–22; Andrzej Gałganek, „Historyzacja pojęcia «równowaga siły» w nauce o stosunkach międzynarodowych”, *Przegląd Strategiczny* 1, 1 (2011): 14–36.

¹⁴ Jeszcze podczas Zjazdu w 1999 r. liczba referatów poświęconych historii międzynarodowej była znacząca, choć większość z nich była odzwierciedleniem tradycyjnego podejścia do tematu badań. W kolejnych latach referaty z zakresu tej subdyscypliny Klio stanowiły już wyjątek. Zob. *Przełomy historii. XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Wrocław 15–18 września 1999 roku*, t. 1–4 (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002); *Pamiętnik 17. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie. Tradycja a nowoczesność – tożsamość*, Kraków, 15–18 września 2004 (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagiellonica”, 2005); *Powrót do źródeł. Pamiętnik XVIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Olsztynie, 16–19 września 2009 roku*, red. Jan Gancewski, Andrzej Korytko (Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie–Polskie towarzystwo Historyczne, 2010); „Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań...” *Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 18–20 września 2019 roku*, t. 1–3 (Warszawa–Lublin: Instytut Pamięci Narodowej–Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 2021).

¹⁵ Por. odpowiedzi w ankiecie *Kwartalnika Historycznego* Edmunda Kizika i Marka Daniela Kowalskiego i artykuł Ewy Domańskiej na temat współczesnej polskiej historiografii. Edmund Kizik, „Odpowiedzi na ankietę”, *Kwartalnik Historyczny* 1, CXXVIII (2021): 184–193; Marek Daniel Kowalski, „Odpowiedzi na ankietę”, *Kwartalnik Historyczny* 1, CXXVIII (2021): 223–231; Ewa Domańska, „Problemy i perspektywy polskiej historiografii współczesnej. Wprowadzenie”, w *Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań... Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie*, t. 1: *Potęga historii*, red. Jan Pomorski, Mariusz Mazur (Warszawa–Lublin: Instytut Pamięci Narodowej, 2021), 253–266.

Nie oznacza to, aby powstające prace z zakresu historii międzynarodowej były złe bądź z założenia konserwatywne. Studia poświęcone aktywności kobiet w dyplomacji (w szerokim rozumieniu tego słowa)¹⁶, migracji w relacjach bilateralnych¹⁷, funkcjonowaniu organizacji międzynarodowych¹⁸ czy roli środowisk intelektualnych w polityce międzynarodowej¹⁹ są nowatorskie nie tylko ze względu na przedmiot badań, ale czasem i metodę²⁰. Natomiast prace tradycyjne z ducha, postrzegane – być może nie bez racji – jako bezpieczniejsze, wciąż, jeśli rzetelne, prezentują wartość poznawczą. Tymczasem, według Marka Kornata, wobec historii międzynarodowej, czy raczej jej stereotypowego wyobrażenia, często odnoszono się z lekceważeniem²¹. Jeszcze mocniej ujął swój sprzeciw Donald Cameron Watt, zarzucając krytykom spod znaku Szkoły Annales, „redu-

¹⁶ Np. Radosław Paweł Żurawski vel Grajewski, *Pojedynek za kulisami wielkiej dyplomacji. Księżna Dorothea Lieven wobec Polski i Polaków* (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2005); Andrzej Maciej Brzeziński, „Z działalności Marii Skłodowskiej-Curie w Komisji Międzynarodowej Współpracy Intelektualnej Ligi Narodów (1922–1932)”, *Przegląd Nauk Historycznych* 2, 5 (2006): 143–165; Andrzej Maciej Brzeziński, „Maria Skłodowska-Curie a polski projekt «rozbrojenia moralnego» w Lidze Narodów (1931–1933)”, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia* 1, 66 (2011): 119–138; Jan Pisurkiewicz, *Między nauką a polityką. Maria Skłodowska-Curie w laboratorium i w Lidze Narodów* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007).

¹⁷ Np. Wojciech Franciszek Marciniak, *Powroty z Sybiru. repatriacja obywateli polskich z głębi ZSRR w latach 1945–1947* (Łódź: Księży Młyn Dom Wydawniczy, 2014).

¹⁸ Np. Wojciech Materski, *Sowieccy dyplomaci o genezie Organizacji Narodów Zjednoczonych* (Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN–Oficyna Wydawnicza Rytm, 2008); Stanisław Sierpowski, *Liga Narodów w najlepszym czasie (1926–1929)* (Poznań: Instytut Historii UAM, 2018); Stanisław Sierpowski, *Kondycja Stowarzyszeń Przyjaciół Ligi Narodów (1919–1939)* (Poznań: Instytut Historii UAM, 2018).

¹⁹ Np. Katarzyna Jedyńkiewicz, *Intelektualista a polityka. Działalność emigracyjna Klausego Manna (1933–1949)* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2002); Katarzyna Jedyńkiewicz, „Literatura przeciw faszyzmowi i wojnie. Z historii I Kongresu Piszary w Obronie Pokoju i Kultury w Paryżu (21–25 VI 1935 roku)”, *Dzieje Najnowsze: Kwartalnik poświęcony historii XX wieku* 2 (2001): 47–56.

²⁰ Andrzej Nowak w swoich studiach nad imperiami nie waha się np. sięgać do ustaleń politologicznych – Andrzej Nowak, *Imperiological Studies. A Polish Perspective* (Kraków: Towarzystwo Naukowe „Societas Vistulana”, 2011), Krakow Historical Monographs, t. 2; Andrzej Nowak, „Imperium wobec groźby rozpadu. Historyczna pamięć i wyobraźnia (przypadek Michaiła Mienszykowa)”, w *Imperia, narody i społeczeństwa Europy Wschodniej i Środkowej na progu pierwszej wojny światowej*, red. Andrzej Nowak (Warszawa: Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia–Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, 2016), 151–172. W tym samym tomie znajduje się interesujący tekst poświęcony plotce i propagandzie – Włodzimierz Borodziej, Maciej Górny, „Wojna wyobrażona. Polityka informacyjna, plotki i propaganda w Europie Środkowo-Wschodniej”, w *Imperia, narody i społeczeństwa Europy Wschodniej i Środkowej na progu pierwszej wojny światowej*, red. Andrzej Nowak (Warszawa: Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia–Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, 2016), 571–592.

²¹ Marek Kornat, „Odpowiedzi na ankietę”, *Kwartalnik Historyczny* 1, CXXXVIII (2021): 216–223.

kowanie roli indywidualnego człowieka do niewidzialności” czy „podejrzane manipulowanie statystykami”²².

Nawet jeśli krytyka historii międzynarodowej wynika z kopiowania istniejącego o niej wyobrażenia w różnych państwach, to może ma ona częściowe uzasadnienie? Brak refleksji metodologicznej nie przeszkadza w podejmowaniu nowych tematów i dokonywaniu nowych ustaleń. Przeżywamy też wzrost zainteresowania nowożytnymi dziejami międzynarodowymi. Niemniej prace dotyczące wieku XIX są rzadkie, a te dotyczące XX też często ustępują ilością publikacjom z innych subdyscyplin²³. Możliwe zatem, że brak refleksji metodologicznej w środowisku adeptów międzynarodowego wymiaru Klio spowalnia lub ogranicza możliwość absorbowania metod i ustaleń innych subdyscyplin historycznych oraz dziedzin nauki.

Rozpoczęcie dyskusji nad metodologicznymi podstawami historii międzynarodowej mogłoby skłonić badaczy do podjęcia problemów, które dotychczas albo nie były przedmiotem ich namysłu albo podejmowali je indywidualnie, gdyż istniały ograniczone możliwości wymiany doświadczeń, chyba że dotyczyło to już utartych szlaków badawczych²⁴.

Jedną z szans na ożywienie dyskusji nad sposobami uprawiania historii międzynarodowej upatruję w badaniach nad emocjami. Historycy podejmują się analizy tego zagadnienia od przynajmniej trzech dekad²⁵. Stopniowo pojawiają

²² Donald Cameron Watt, „What is Diplomatic History?”, w *What is History Today?*, red. Juliet Gardiner (Basingstoke: Macmillan, 1994), 132.

²³ Na temat braku prac zob. np. Kornat, *Odpowiedzi*, 216–223; Andrzej Friszke, „Odpowiedzi na ankietę”, *Kwartalnik Historyczny* 1, CXXXVIII (2021): 119–126. Wyjątki to np. Radosław Paweł Żurawski vel Grajewski, *Wielka Brytania w „dyplomacji” księcia Adama Jerzego Czartoryskiego wobec kryzysu wschodniego (1832–1841)* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 1999); Radosław Paweł Żurawski vel Grajewski, *Ognisko permanentnej insurekcji. Powstanie 1846 roku i likwidacja Rzeczypospolitej Krakowskiej w „dyplomacji” Hotelu Lambert wobec mocarstw europejskich (1846–1847)* (Kraków–Łódź: Ośrodek Myśli Politycznej–Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2018); Radosław Paweł Żurawski vel Grajewski, *Ostatnie polskie miasto. Rzeczpospolita Krakowska w „dyplomacji” Hotelu Lambert wobec Wielkiej Brytanii (1831–1845)* (Kraków–Łódź: Ośrodek Myśli Politycznej–Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2018); Jakub Tyszkiewicz, *Rozbijanie monolitu. Polityka Stanów Zjednoczonych wobec Polski 1945–1988* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2015); Sławomir Dębski, *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941* (Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2020).

²⁴ Nie zgadzam się tutaj z Tonyem Judtem zakładającym, że refleksja metodologiczna służy historykom za usprawiedliwienie czy maskowanie własnej niepewności. Uważam, że jej podstawowym zadaniem jest wymiana poglądów i doświadczeń umożliwiająca rozwój dyscypliny. Por. Tony Judt, Timothy Snyder, *Rozważania o wieku XX* (Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2019), 288–289.

²⁵ Z ciekawszych prac poglądowych zob.: Barbara Rosenwein, *Generations of Feeling. A History of Emotions, 600–1700* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016); William M. Reddy, *The Navigation of Feeling. A Framework for the History of Emotions* (Cambridge–New York: Cambridge University Press, 2001); *Doing emotions history*, red. Peter N. Stearns, Susan J. Matt (Urbana: University of Illinois Press, 2014); Utte Frevert, *Emotions in History. Lost and Found* (Budapest–New York: Central European University Press, 2011).

się publikacje polskojęzyczne, z pracami Karoliny Wigury na czele²⁶. Organizowane konferencje pozwalają przypuszczać, że przez jakiś czas emocje pozostaną przedmiotem refleksji naukowej²⁷. Owo zainteresowanie jest odzwierciedleniem naszej codzienności. Przedstawienia sceniczne i inne aktywności kulturalne są promowane hasłem „teatr emocji”. Emocje pojawiają się w publicystyce. Służą do deprecjonowania postaw i zjawisk, ale nie brakuje przykładów używania retoryki emocjonalnej do ich legitymizowania. Tak zwana polityka historyczna, posługując się kwantyfikatorami wielkiej wagi, wykorzystuje i kreuje emocje jednostek oraz zbiorowości²⁸, wpływając tym samym na relacje międzypaństwowe.

Ta powszechność emocji wydaje się męczyć część badaczy. Według Rhondy S. Zaharny, specjalistki od badań nad dyplomacją publiczną, niegdyś „*logos* był ważniejszy niż *pathos*”, a emocja „jest być może największym wstrząsem dla pragmatycznego racjonalizmu dyplomacji”²⁹. Pogląd ten odwołuje się do idyllicznego obrazu przeszłości. Ten błąd percepcyjny jest popularny, gdyż człowiek ma skłonność do idealizowania czasów związanych ze swoją młodością. W rzeczywistości emocje były i są integralną częścią polityki, także międzynarodowej. Arystoteles wskazywał na nierozzerwalność emocji i polityki³⁰. Machiavelli radził księciu, aby ten wzbudzał negatywne i pozytywne emocje³¹. Tym samym ich pomijanie w badaniach historycznych może wykrzywiać obraz przeszłości bardziej aniżeli próba ich interpretacji. Według Lotha dotychczasowy opis rzeczywistości międzynarodowej, bazujący na „racjonalistycznym” podejściu do badań historycznych, zawodzi na przykład w kontekście definiowania, czym jest interes narodowy. Takie podejście – podnosi niemiecki badacz – ignoruje fakt, że „aktorzy międzynarodowi nigdy nie działają tylko z racjonalnych pobudek”. W związku z powyższym emocje można uczynić przedmiotem podstawowego namysłu nad polityką międzynarodową³².

Związek między emocjami a polityką dostrzegali badacze stosunków międzynarodowych, choć często powierzchownie traktowali kategorię strachu w ramach powiązanych z nim strategiami odstraszenia³³. Nawet dzisiaj ci zainteresowani

²⁶ Wigura-Kuisz, *Wynalazek nowoczesnego serca*.

²⁷ Np. konferencja organizowana przez Komisję Historii Kobiet KNH PAN pt. „Szkoły uczuć. Pleć w historycznych procesach kształtowania emocji” zaplanowana na czerwiec 2022 r.

²⁸ Lina Klymenko, Marco Siddi, „Exploring the Link between Historical Memory and Foreign Policy: An Introduction”, *International Politics* 6, 57 (2020): 945–953.

²⁹ Rhonda S. Zaharna, „Trumping Traditional Public Diplomacy”, CPD Blog, 17.01.2017, <https://uscpublicdiplomacy.org/blog/trumping-traditional-public-diplomacy> (dostęp: 27.01.2021).

³⁰ Giovanni Bombelli, „Emotion and Rationality in Aristotle’s Model. From Anthropology to Politics”, w *Aristotle on Emotions in Law and Politics*, red. Lisbeth Huppel-Cluysenaer (Cham: Springer, 2018), 53–89.

³¹ Nicole Hochner, „Machiavelli. Love and the Economy of Emotions”, *Italian Culture* 2, XXXII (2014): 122–137.

³² Wilfried Loth, „Angst und Vertrauensbildung”, w *Dimensionen internationaler Geschichte*, red. Jost Dülffer, Wilfried Loth (München: Oldenburg Verlag, 2012), 29.

³³ Erik Ringmar zwraca wręcz uwagę, że nauki społeczne były do niedawna „antyemocjonalnie stronnicze” – Erik Ringmar, „Eugene Gendlin and the Feel of International

problematyką bezpieczeństwa mniejszą wagę przywiązują do emocji innych niż strach czy nienawiść³⁴. Coraz częściej jednak uwaga politologów dotyka kwestii społecznych, indywidualnych relacji przywódców państw i innych zagadnień³⁵. Politolodzy, sceptyczni dotychczas wobec analizowania dyplomacji jako anegdotycznej i pozbawionej teorii, zaczynają interesować się nią w kontekście emocji³⁶.

Richard Immerman zauważa, iż przeciwko dotychczasowej rezerwie badawczej historyków, na przykład wobec emocji, powinno przemawiać przeswiadczenie decydentów o istotności czynników psychologicznych w polityce międzynarodowej³⁷. Historycy międzynarodowi mogliby również dostarczyć argumentów politologom, którzy wciąż częściej poruszają się tu w obszarze teorii zarówno z powodu braku narzędzi do analizy dostępnego materiału źródłowego, jak i niemożności odwołania się do stosownych przypadków z przeszłości bez narażania się na zarzut ahistoryzmu.

U progu XXI wieku Andrzej F. Grabski wieszczyl odejście od antypsychologizmu³⁸, lecz na gruncie historii międzynarodowej – i nie tylko – wciąż częściej można usłyszeć przestrzeganie przed tym, co łódzki badacz nazwał „psychologizowaniem”. Podejrzewam, że jedną z obaw historyków międzynarodowych mogą być skojarzenia z psychohistorią, której zarzucano między innymi ignorowanie warsztatu historyka, ahistoryzm i prezentyzm³⁹. Jakkolwiek badania nad emocja-

Politics”, w *Researching Emotions in International Relations: Methodological Perspectives on the Emotional Turn*, red. Maéva Clément, Eric Sangar (Cham: Palgrave Macmillan, 2018), 33.

³⁴ Neta C. Crawford, „The Passion of World Politics: Propositions on Emotion and Emotional Relationships”, *International Security* 4, 24 (2000): 116–156. Por. Piotr A Świtalski, *Emocje, interesy, wartości. Przemiany paradygmatów polityki międzynarodowej* (Warszawa: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2013); Dominique Moisi, *Geopolityka emocji* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012).

³⁵ Literatura wprowadzająca do tematu: *Emotions in international politics: Beyond mainstream international relations*, red. Yohan Ariffin, Jean-Marc Coicaud, Vesselin Popovski (Cambridge: Cambridge University Press, 2016); M. Clément, E. Sangar, *Researching Emotions*; Renée Jeffery, *Reason and emotion in international ethics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016).

³⁶ Marcus Holmes, *Face-to-Face Diplomacy. Social Neuroscience and International Relations* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019).

³⁷ Richard Immerman, „Psychology”, w *Explaining the History of American Foreign Relations*, red. Michael J. Hogan, Thomas G. Paterson (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 111.

³⁸ Andrzej Feliks Grabski, *Dzieje historiografii* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2011), 796–797. W sprawie zarzutów wobec psychohistorii zob.: David E. Stannard, *Shrinking History. On Freud and the Failure of Psychohistory* (New York: Oxford University Press, 1980). Na temat założeń psychohistorii zob.: Tomasz Pawelec, *Dzieje i nieświadomość. Założenia teoretyczne i praktyka badawcza psychohistorii* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2004); Tomasz Pawelec, „Psychohistoria jako paradygmat badań historycznych. Konceptualizacja i program badawczy”, *Kultura i Historia* 1 (2001), <https://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/pl/archives/44> (dostęp: 28.09.2021).

³⁹ Był to przypadek m.in. Alexandra L. George’a i Juliette L. George, których biografia prezydenta Woodrowa Wilsona spotkała się w pierw z entuzjastycznym przyjęciem, by później być krytykowaną za wspomniane wyżej kwestie – por. Alexander L. George, Juliette L. George, *Woodrow Wilson and Colonel House: A Personality Study* (New York:

mi posiadają pewne cechy wspólne z psychohistorią, to jednak nią nie są. O ile w psychohistorii przedmiotem badania jest człowiek, o tyle historycy emocji koncentrują się na emocjach, których człowiek jest nośnikiem⁴⁰. Historycy emocji mogą jednak korzystać z ustaleń psychohistoryków⁴¹.

Historyków mógł zniechęcać także problem warsztatowo-metodologiczny. Podejmowanie badań nad emocjami wymaga bowiem rozeznania w literaturze przedmiotu różnych dziedzin. Nie chodzi przy tym jedynie o psychologię czy psychiatrię, przydatne może być również studiowanie osiągnięć z zakresu neuro nauki. Trudno także pominąć istotną, z punktu widzenia historyka międzynarodowego, naukę o stosunkach międzynarodowych. Adeptci Klio często krytykują swobodne podejście politologów do historii czy wręcz ignorowanie jej. Intuicyjnie zmierzają w kierunku „miękkiego wariantu” teorii realistycznej stosunków międzynarodowych⁴², sprzeciwiając się ahistorycznemu charakterowi „twardego wariantu”. Historykom trudno też zaakceptować teorię, którą podważają rozliczne wyjątki⁴³.

Zgadając się przynajmniej częściowo z tymi zarzutami, warto zwrócić uwagę, iż stosunki międzynarodowe nie ograniczają się do teorii realizmu/neorea-

Dover Publications, 1964); Mark Benbow, „Wilson the Man”, w *A Companion to Woodrow Wilson*, red. Ross A. Kennedy (Chichester: Wiley-Blackwell, 2013), 10–12.

⁴⁰ Frevert, *Emotions in History*, 24. Niektórzy historycy traktują oba pojęcia jako całość w ramach badań nad psychologicznym aspektem ludzkiej aktywności. Zob. np. Immerman, *Psychology*, 103–122.

⁴¹ Zob. np. fascynujące studia psychohistoryczne, które nie stronią od ukazywania emocji: Judith M. Hughes, *Emotion and High Politics. Personal Relations at the Summit in Late Nineteenth-Century Britain and Germany* (Berkeley: University of California Press, 1983); Thomas A. Kohut, „Kaiser Wilhelm II and His parents: An Inquiry into the Psychological Roots of German Policy towards England before the First World War”, w *Kaiser Wilhelm II. New Interpretations: The Corfu Papers*, red. John C. G. Röhl, Nicolaus Sombart (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), 63–89; Thomas A. Kohut, *Wilhelm II and the Germans. A study in Leadership* (New York: Oxford University Press, 1991).

⁴² Finney, *Introduction*, 14–15.

⁴³ Ernst R. May, Richard Rosencrance, Zara Steiner, „Theory and International History”, w *History and Neorealism*, red. Ernst R. May, Richard Rosencrance, Zara Steiner (Cambridge–New York: Cambridge University Press, 2010), 1–7. Warto zauważyć, że krytyczny stosunek do takiego użytkowania historii w obrębie nauki o stosunkach międzynarodowych dostrzegają także politolodzy. Miriam Fendius Elman podkreśla, że badacze stosunków międzynarodowych są bardziej skoncentrowani na budowaniu modeli teoretycznych, co odbywa się kosztem kontekstu historycznego. Podkreśla jednak, iż nie oddaje to złożoności problemu. Badaczka zauważa, że historia jest nie tyle ignorowana, co politolodzy wybierają z niej argumenty na potwierdzenie lub obalenie hipotezy, a niekoniecznie interesuje ich sama narracja historyczna. Jeszcze dalej idą Barry Buzan i Richard Little podkreślający, że nauka w stosunkach międzynarodowych „nie obfituje w specjalistów mających gruntowną wiedzę historyczną lub przejawiających takie zainteresowanie”. Wskazują na częsty wśród politologów prezentyzm i ahistoryzm. Zob. Miriam Fendius Elman, „International Relations Theories and Methods”, w *Palgrave Advances in International History*, red. Patrick Finney (Houndmills–Basingstoke, Hampshire–New York: Palgrave Macmillan, 2005), 136–137; Barry Buzan, Richard Little, *Systemy międzynarodowe w historii świata*, przeł. Elżbieta Brzozowska (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011), 35–36.

lizmu oraz idealizmu/liberalizmu, o czym historycy zdają się zapominać. W przypadku interesującego mnie problemu emocji użyteczne może okazać się odwołanie do konceptów podkreślających powiązane z nimi kwestie tak zwanego „bagażu kulturowego” i doświadczenia historycznego, np. konstruktywizmu⁴⁴ lub szkoły angielskiej stosunków międzynarodowych. Są one metodologicznie i teoretycznie różnorodne oraz pod pewnymi względami podobne. Szkoła angielska ma dla historyka tę przewagę, że nie jest klasyczną teorią. Zarzuca się jej wręcz, że nie jest teorią ze względu na brak stawiania falsyfikowalnych hipotez⁴⁵. Według konstruktywistki Marthy Finnemore:

[b]adacze skupieni wokół szkoły angielskiej pracują bardziej jak historycy; tworzą starannie przygotowane narracje interpretujące wydarzenia. Nie zajmują ich jasno sprecyzowane zadania polegające na testowaniu hipotez, które tak uwielbiają amerykańscy badacze nauk społecznych⁴⁶.

Ponadto przedstawiciele szkoły angielskiej, analizując systemy międzynarodowe, podkreślają istotność wartości dla społeczeństwa międzynarodowego⁴⁷. Te zaś

⁴⁴ Zob. np. Christian Reus-Smit, „Konstruktywizm”, w *Teorie stosunków międzynarodowych*, red. Scott Burchill, Richard Devetak, Andrew Linklater, Mathew Patterson, Christian Reus-Smit, Jaqui True (Warszawa: Książka i Wiedza, 2006), 279 i n.

⁴⁵ Na temat podobieństw i różnic między konstruktywizmem a szkołą angielską zob.: Christian Reus-Smit, „Constructivism and the English School”, w *Theorising International Society. English School Methods*, red. Cornelia Navari (Houndmills-New York: Palgrave Macmillan, 2014), 58–77. Zarzuty pod adresem szkoły angielskiej zob.: Dale C. Copeland, „A Realist critique of of the English School”, *Review of the International Studies* 3, 29 (2003): 427–441; Martha Finnemore, „Exporting the English School?”, *Review of International Studies* 3, 27 (2001): 509–513.

⁴⁶ Marta Finnemore, „Norms, Culture, and World Politics: Insights from Sociology’s Institutionalism”, *International Organization*, 2, 50 (1996): 334 [tłumaczenie autora artykułu].

⁴⁷ Jakkolwiek szkoła angielska nie jest jedyną, która zwraca uwagę na kwestie wartości, to właśnie ze względu na swój charakter teoretyczny jest tutaj szczególnie przydatna. Poza tym odnosi je do społeczeństwa międzynarodowego, które niekoniecznie musi być rozumiane globalnie. Na świecie mogą występować różne społeczeństwa międzynarodowe, dla których ważne będą inne wartości, ściśle zakorzenione w ich kulturze i doświadczeniach historycznych. Szkoła angielska, podkreślając istotę tych czynników, przygląda się przede wszystkim systemom międzynarodowym, które są tworzone przez społeczeństwo(-a) międzynarodowe, będąc równocześnie wypadkową ich kultury i doświadczeń historycznych. Według Reus-Smita badacze reprezentujący inne podejścia teoretyczne do stosunków międzynarodowych nie poświęcili tyle miejsca kulturze w swych rozważaniach, co szkoła angielska, która w dodatku wypracowała kilka podejść do zagadnienia kultury. Por. Barry Buzan, *An Introduction to the English School of International Relations. The Societal Approach* (Cambridge: Polity Press, 2014); Tim Dunne, *Inventing International Society. A History of the English School* (Basingstoke: Macmillan, 199); Barry Buzan, Richard Little, „The Historical Expansion of International Society”, w *Guide to the English School in International Studies*, red. Cornelia Navari, Daniel Green (Malden–Oxford: Wiley-Blackwell, 2014), 59–76; Tim Dunne, Richard Little, „The International System – International Society Distinction”, w *Guide to the English School in International Studies*, red. Cornelia Navari, Daniel Green (Malden–Oxford: Wiley-Blackwell, 2014), 91–107;

wyjątkowo trudno oddzielić od emocji, choć nie należy traktować ich jako pojęcia równoważne⁴⁸. Czerpiąc zatem z ustaleń politologów, historyk może stworzyć ramy systemowe pozwalające mu na oddanie wymiaru emocji w realiach międzynarodowych.

Interdyscyplinarność, rozumiana jako czerpanie z osiągnięć innych dziedzin i dyscyplin, nie jest wśród historyków zjawiskiem rzadkim. Historycy międzynarodowi także niejednokrotnie odwołują się do ustaleń ekonomistów i socjologów⁴⁹, rzadziej do politologów. W Polsce praktyka pozostawiania „użytkownikiem” innych dyscyplin jest wśród historyków międzynarodowych jeszcze rzadsza⁵⁰. Zniechęcać może też fakt, że badacz potrzebuje czasu, aby zaznajomić się z dorobkiem innych nauk i przezwyciężyć trudności wynikające z opuszczenia tak zwanej „własnej strefy komfortu”. Być może warto zastanowić się nad włączeniem do takich badań przedstawicieli innych dyscyplin, korzystając na przykład z doświadczenia psychohistorii, aby uniknąć jej błędów. Zyskiem jest zaproponowanie nowych interpretacji znanych już faktów, bez konieczności fetyszyzowania poszukiwania nowych. Nie chodzi jednak o deprecjonowanie zagłębiania się w źródła, a jedynie o otwarcie się na niekonwencjonalne, parafrazując tytuł jednej z książek Ewy Domańskiej, punkty widzenia⁵¹.

Kolejnym problemem metodologicznym jest kwestia źródeł. Skąd mamy wiedzieć, co czuli ludzie żyjący w przeszłości? William M. Reddy zwraca uwagę na emotywy (*emotives*), to jest zewnętrzne przejawy ludzkiej emocjonalności⁵². Mogą się one przejawiać w ludzkiej fizjologii i mowie ciała. Te wskaźniki są dostępne głównie historykom, których przedmiotem refleksji jest okres po

Andrew Hurrell, „Keeping History, Law and Political Philosophy Firmly within the English School”, *Review of International Studies* 27 (2001): 489–494; Andrew Hurrell, *On Global Order. Power, Values, and the Constitution of International Society* (Oxford–New York: Oxford University Press, 2007); Christian Reus-Smit, *On Cultural Diversity: International Theory in the World of Difference* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 84–118.

⁴⁸ O relacji między emocjami a wartościami zob. Kevin Mulligan, „Emotions and Values”, w *The Oxford Handbook of Philosophy of Emotion*, red. Peter Goldie (Oxford: Oxford University Press, 2009); Kevin Mulligan, „From Appropriate Emotions to Values”, *Monist* 1, 81 (1998): 161–188; Stanley Feldman, „Values, Ideology, and the Structure of Political Attitudes”, w *Oxford Handbook of Political Psychology*, red. David O. Sears, Leonie Huddy, Robert Jervis (Oxford–New York: Oxford University Press, 2003), 477–510; Christine Tappolet, *Emotions, Values, and Agency* (Oxford: Oxford University Press, 2016).

⁴⁹ By wymienić tylko najpopularniejszą tego typu pozycję: Paul Kennedy, *Mocarstwa świata. Narodziny, rozkwit, upadek. Przemiany gospodarcze i konflikty zbrojne w latach 1500–2000* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1984). Zob. też przemówienie Akiry Iriye podczas dorocznego zjazdu American Historical Association w 1988 r.: Akira Iriye, „The Internationalization of History”, *American Historical Review* 1, 94 (1989): 1–10.

⁵⁰ O rozumieniu interdyscyplinarności, jako „użytkowaniu” innych dyscyplin zob.: Jean-Baptiste Duroselle, „The Statesman”, w *Introduction to the History of International Relations*, red. Pierre Renouvin, Jean-Baptiste Duroselle (London: Pall Mall Press, 1968), 238.

⁵¹ Ewa Domańska, *Historie niekonwencjonalne* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006).

⁵² William M. Reddy, „Against Constructionism: The Historical Ethnography of Emotions”, *Current Anthropology* 3, 38 (1997): 327–351.

II wojnie światowej, ze względu na upowszechnienie się wówczas audiowizualnych form rejestracji ludzkich zachowań. Badacze interesujący się czasami wcześniejszymi pozostają zależni od tekstu⁵³. Ujawnia on emocje autora oraz osób, o których lub do których pisze⁵⁴. Nawet jeżeli nie zawiera on formułowanych wprost deklaracji, czytelnik może wywnioskować, jaki był stosunek emocjonalny autora do omawianych problemów na podstawie stylu wypowiedzi, to znaczy stosowanego słownictwa lub form ekspresji odwołujących się do ironii, sarkazmu, patosu etc. Istotne będą także odwołania kulturowe i stosowane metafory.

Cechuje to przede wszystkim teksty o charakterze osobistym (memuarystykę, epistolografię prywatną) oraz niektóre materiały medialne. Część tytułów prasowych chciała uchodzić za bezstronne, ich publikacje cechował beznamiętny przekaz sugerujący brak zaangażowania emocjonalnego redaktorów⁵⁵. Jednak i w takich przypadkach zdarzały się wyjątki⁵⁶. Poza tym często sposób ekspozycji tekstu czy nagłówek odwoływały się do emocji, nawet jeśli nie czynił tego sam artykuł⁵⁷.

Osobnym problemem są materiały urzędowe. Wraz z profesjonalizacją administracji państwowej w XVIII, a zwłaszcza w XIX wieku coraz częściej miały one sprawiać wrażenie zobiektywizowanych. Analizując wspomniane wcześniej źródła, należy zmierzyć się z tym, jak ich autorzy odczytywali i interpretowali emocje swoje i otoczenia, wziąć pod uwagę autocenzurę i manipulację. Twórcy dokumentacji rządowej w większym stopniu racjonalizują swój ogląd rzeczywistości⁵⁸, kreują się na trzeźwych, obiektywnych ekspertów i w takim samym świetle przedstawiają swoją pracę i jej efekty. Powszechną praktyką wśród his-

⁵³ Frank Costigliola, „«Unceasing Pressure for Penetration»: Gender, Pathology, and Emotion in George Kennan's Formation of the Cold War”, *Journal of American History* 4, 83 (1997): 1337–1338; Clément, Sangar, *Introduction*, 10. Należy tu jednak zwrócić uwagę, że np. w badaniach nad propagandą równie istotne może być malarstwo czy plakat, które mogą oddziaływać na określonych ludzi za sprawą przekazu emocjonalnego – Leonie Huddy, Anna H. Gunthorsdottir, „The Persuasive Effects of Emotive Visual Imagery: Superficial Manipulation or the Product of Passionate Reason?”, *Political Psychology* 4, 21 (2000): 745–778.

⁵⁴ Według Duroselle'a np. „Problemem jest zatem dowiedzenie się wszystkiego, co [historyk – P.P.D.] może na temat [...] temperamentu, studiując teksty, świadectwa świadków oraz rzeczywiste zachowania” – Duroselle, *The Statesman*, 237 [tłumaczenie autora artykułu].

⁵⁵ Typ dziennikarstwa szczególnie niegdyś popularny w Stanach Zjednoczonych, do którego i dziś część dziennikarzy odwołuje się jako do wzoru rzetelności. Za jego symbol uchodził kiedyś *The New York Times*.

⁵⁶ Zob. np. „Lodz in shambles”, *The New York Times* (1905).

⁵⁷ Niektórzy badacze wprost odrzucają tezę jakoby tekst drukowany był nośnikiem rozumu. Zob.: Nicole Eustace, „Emotion and Political Change”, w *Doing emotions history*, red. Peter N. Stearns, Susan J. Matt (Urbana: University of Illinois Press, 2014), 164.

⁵⁸ Harold D. Laswell podkreślał, iż uprzedzenia polityczne są często ujmowane w niezwykle racjonalny sposób, choć wynikają z nieracjonalnych przesłanek. Cyt. za: Duroselle, *The Statesman*, 240. Nie oznacza to jednak, że w korespondencji dyplomatycznej nie zdarzają się także oznaki współczucia, o których autorzy dokumentów mówią wprost jako motywacji swoich działań dyplomatycznych – np. Wojciech Franciszek Marciniak, „Tajna notatka Wydziału Zagranicznego KC PPR o problemach repatriacyjnych Polaków z ZSRR z 5 grudnia 1947 r.”, w *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX–XX wieku*, red. Jarosław Kita,

toryków międzynarodowych jest zatem uzupełnianie tych materiałów o wspomnianą korespondencję prywatną i memuarystykę⁵⁹. Należy to jednakowoż uznać za niewystarczające.

Przyjmując założenie, iż człowiek jest wytworem czasów, a co za tym idzie i kultury, w której żyje, niezbędne jest odwołanie się do kontekstu ludzkiej aktywności. Kultura w tym znaczeniu ma wymiar szerszy niż sztuka. Istotna jest także kultura pracy czy praktyka funkcjonowania administracji rządowej⁶⁰. Historycy podejmowali zatem badania nad tak zwaną oficjalną mentalnością agend państwowych, ich transformacją oraz składem osobowym i społecznym⁶¹. J. Garry Clifford zauważa, iż „polityka jest wypadkową w tym rozumieniu, że to, co się dzieje nie zostało wybrane [...], lecz jest rezultatem kompromisu, konfliktu oraz dezorientacji urzędników o różnych interesach i nierównych wpływach”⁶². Jeżeli zatem środowisko wytwarzające dokumenty jest skonfliktowane i podatne na emocje, to i będąca owocem jego pracy dokumentacja jest wynikiem rywalizacji, konfliktów i emocji. Emotywy w tym przypadku, znając wewnętrzną specyfikę

Wojciech Franciszek Marciniak (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2017), 195–196.

⁵⁹ Nową kategorię stanowią materiały przygotowywane w ramach programów historii mówionej. Zapis rozmowy byłego brytyjskiego ambasadora w Warszawie może być jednak pouczający. Opisując wizytę Tony’ego Blaira w Polsce, nie kryje się z konstatacją, że widok dwóch braci bliźniaków (Lecha i Jarosława Kaczyńskich) był niecodziennym (*unusual*) widokiem. Zaś obraz negocjacji unijnych, jaki wyciera z tych wspomnień, pełen jest napięcia, stresu, presji, uprzedzeń części polityków czy zwracania uwagi na „przyjazny” (*friendly*) stosunek jednego polityka do innych. Malcolm McBain, „Wywiad z Charlesem Grahamem Crawfordem, 02.12.2008”, Cambridge University: Churchill Archive Center, *British Diplomatic Oral History Programme*, GBR/0014/DOHP 117, <https://archives.chu.cam.ac.uk/wp-content/uploads/sites/2/2022/01/Crawford.pdf> (dostęp: 2.09.2021) [tłumaczenie autora artykułu].

⁶⁰ Zob. np. fragmenty pracy Claude’a Fischera poświęcone relacjom społecznym w USA, uwzględniające stosunki w środowisku pracy. Claude Fischer, *Made in America. A Social History of American Culture and Character* (Chicago: University of Chicago Press, 2011) 114–21, 133–34, 195, 217–223.

⁶¹ Thomas G. Otte, *The Foreign Office Mind. The Making of British Foreign Policy, 1865–1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011); Robert D. Schulzinger, *The Making of the Diplomatic Mind. The Training, Outlook, and Style of the United States Foreign Service Officers, 1908–1931* (Middletown: Wesleyan University Press, 1975). Np. szczególnie ciekawie prezentują się badania Gaynor Johnson, która korzystając z metody prosopograficznej, kreśli portret zbiorowy kobiet pracujących w brytyjskim Foreign Office. Gaynor Johnson, „Women Clerks and Typists in the British Foreign Office, 1920–1960: A Prosopographic Study”, *Diplomacy & Statecraft* 4, 31 (2020): 771–787. Ważnym osiągnięciem polskich badaczy są tutaj ostatnie trzy tomy monumentalnej *Historii dyplomacji polskiej*, w której poświęcono nieco miejsca kwestiom organizacyjnym polskiego MSZ. Wciąż brakuje nam jednak portretów zbiorowych oraz studiów poświęconych relacjom w ramach resortu. Rozdziały tych tomów mają charakter przyczynkarski i czekają na rozwinięcie podobne do *Dyplomacji Polski Lubelskiej* Wojciecha Materskiego. Publikacje poświęcone „dyplomacji” Hotelu Lambert z reguły rekonstruują relacje między agentami a centralą. Portret zbiorowy natomiast został uchwycony w pracach poświęconych Wielkiej Emigracji.

⁶² J. Garry Clifford, „Bureaucratic Politics”, w *Explaining the History of American Foreign Relations*, red. Michael J. Hogan, Thomas G. Paterson (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 93 [tłumaczenie autora artykułu].

administracji, można odnaleźć w żargonie instytucjonalnym, ignorowaniu poleceń służbowych czy ich zmianie. Jednocześnie warto zwrócić uwagę, iż urzędnicy, dyplomaci i politycy, chcąc wskazać na swój profesjonalizm lub oddać portret psychologiczny swoich interlokutorów, niejednokrotnie odnotowywali, jak ci się zachowywali podczas spotkań. Rejestrowali ich kondycję emocjonalną, cechy charakteru, mimikę⁶³. Sami też nie mogli się czasem powstrzymać od uwag bardziej osobistych⁶⁴.

Historia, a zwłaszcza międzynarodowy (czy nawet polityczny) wymiar Klio, przywiązuje szczególną wagę do dowodów potwierdzających słuszność tej lub innej interpretacji przeszłości. Niejednokrotnie zastanawiano się zatem, jak przedstawić dowody w przypadku czegoś tak trudnego do uchwycenia i nieostrego jak emocje. Pytanie to wydaje się źle postawione. Historycy wielokrotnie określali ludzi, o których pisali, mianem geniuszy czy szaleńców⁶⁵. Oceniali także ich postępowanie mianem irracjonalnego lub logicznego. W obu przypadkach nie dysponowali ani stosownymi testami na inteligencję, ani diagnozami psychologicznymi bądź psychiatrycznymi. Brak tych dowodów miał skutkować niechęcią pozostałej części środowiska do „psychologizowania”.

Pogląd o trzymaniu się twardych dowodów ma się wywodzić z rankizmu, utożsamianego przez niektórych badaczy z pozytywizmem⁶⁶. Tymczasem Ranke

⁶³ Chociaż obserwacje tego typu pojawiają się przede wszystkim w literaturze wspomnieniowej, to nie brak ich również w dokumentacji. Informacje dotyczące cech charakteru interlokutorów znajdziemy np. w opisach spotkań dyptomatów brytyjskich z wenezuelskim dyktatorem Cipriano Castro czy w materiałach brytyjskich na temat sytuacji dysydentów w komunistycznej Czechosłowacji. Emocje przebijają także z pamiętnika Roberta Lansinga, w którym opisywał swoje kontakty z Ignacym Paderewskim, ale widać je także w listach do Arthura Balfoura. Z notatkami tego rodzaju można się spotkać także w przypadku aktywności dyptomatów sowieckich. Por. Przemysław Piotr Damski, „Najbliższe narody”. *Stosunki brytyjsko-amerykańskie w dobie prezydentury Theodore’a Roosevelta (1901–1909)* (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2014), 64; Howard Balloch, *Semi-Nomadic Anecdotes* (Raleigh, N.C.: Lulu Publishing Services, 2014), rozdz. 8; Robert Lansing, *The Big Four and the Others of the Peace Conference* (Boston–New York: Houghton Mifflin Company–The Riverside Press Cambridge, 1921), 200–203; The British Library, Add. MS 49742, Robert Lansing to Arthur James Balfour, *Personal*, May, 1917; Robert Lansing to Arthur James Balfour, *Personal*, Hotel de Crillon, Paris, July, 1919; The National Archives of the United Kingdom, FCO 28/4077/69, Richard Facey to Caroline M. T. Elmes, 3 November 1980; FCO 28/4077/55, Richard Thomas to Christopher Battiscombe, August 7, 1980.

⁶⁴ Ambasador Henryk Raabe po spotkaniu z Władysławem Mołotowem, podczas którego miał usłyszeć o pierwszym zbiorowym zwolnieniu Polaków z Armii Czerwonej, miał np. stwierdzić: „odmłodziłem o kilka lat” – zob. Wojciech Materski, „Proces kształtowania się granic i sojuszy (lipiec 1945–marzec 1947)”, w *Historia dyplomacji polskiej*, tom VI: 1944/1945–1989, red. Wojciech Materski, Waldemar Michowicz (Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2010), 137.

⁶⁵ Np. według Emanuela Rostworowskiego Karol II Habsburg to „żałosny degenerat, upośledzony na ciele i umyśle” – Emanuel Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000), 203.

⁶⁶ Eggel pisze o „rankowskiej metodzie pozytywistycznej” – Dominic Eggel, „Quo Vadis Diplomatic History? Reflections on the Past and Present of Writing the History of International Relations”, w *Internationale Geschichte in Theorie und Praxis / International*

zalecał historykom, aby nie poprzestawali na źródłach archiwalnych i interpretując je, odwoływali się do intuicji⁶⁷. Podobnie według Jeana-Baptiste'a Duroselle'a od historyka wymagane jest „podejście raczej subtelne, intuicyjne niż naukowe i ilościowe”⁶⁸. Badacze „diagnozujący” bohaterów (indywidualnych czy zbiorowych) swoich rozważań posługują się zatem intuicją. Nie ma w tym przypadku pełnej dowolności, gdyż oceny wymagają uargumentowania. Badacz emocji nie ma ponadto wskazywać jaki był stan psychiczny osoby lub grupy osób, lecz jakie emocje przejawiali i w jakim stopniu na nich one wpływały. Błędem jest także zakładanie, iż historycy mający do dyspozycji mnogość źródeł bardziej bezpośrednich intuicją się nie posługują.

Wracając zatem do postawionego pytania o dowody w przypadku tematyki związanej z emocjami, należy wskazać, iż jesteśmy skazani na intuicję i empatię. Badacze podejmujący się analizy ewolucji emocji jako zjawiska są tutaj w nieco lepszej sytuacji, gdyż mogą odnosić się do obrazu emocji utrwalonego w kulturze. Ci przyglądający się wpływowi emocji na proces decyzyjny muszą pogodzić się z faktem, iż pomimo wpisania swoich badań w kontekst kulturowy czy ogólne refleksje nad emocjami, często nie uzyskają ostatecznego dowodu na potwierdzenie swoich hipotez⁶⁹. Według Lotha jednak emocje „muszą być brane pod uwagę, jeśli chce się poprawnie interpretować [ludzkie – P.P.D.] wypowiedzi”⁷⁰. W tym przypadku nadmierne przywiązanie do dobrze sprawdzonych informacji należy wręcz uznać za ograniczające⁷¹.

Pomocne dla adeptów Klio mogą być osiągnięcia neuronauki, psychologii i psychiatrii wskazujące na rolę intuicji w rozpoznawaniu emocji. Zespół kierowany przez Lisę Feldman Barrett na podstawie wyników szeregu eksperymentów zanegował tradycyjną teorię emocji zakładającą ich ewolucyjne pochodzenie. Barrett ujmuje emocje w duchu bliższym humanistyce i naukom społecznym. Za kluczowy w ich rozpoznawaniu uważa kontekst. Chodzi zarówno o to, w jakim kręgu kulturowym funkcjonuje osoba doświadczająca emocji i w jakiej sytuacji emocja powstaje. Elementem kontekstu będzie także doświadczenie obserwatora, który interpretuje to, co postrzega. Całość tego procesu składa się na konstruowanie przez ludzki umysł emocji, które mogą być przywołane w przyszłości. Badaczka wskazuje, iż nasze mózgi uczą się rozpoznawania emocji od początku

History in Theory and Praxis, red. Barbara Haider-Wilson, William D. Godsey, Wolfgang Mueller (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2017), 215. Por. Grabski, *Dzieje historiografii*, 449–557.

⁶⁷ Katherina Kinzel, „Method and Meaning. Ranke and Droysen on the Historian's Disciplinary Ethos”, *History and Theory* 1, 59 (2020): 22–41.

⁶⁸ Duroselle, *The Statesman*, 237.

⁶⁹ Hughes, *Emotion and high politics*, X; Immerman, *Psychology*, 114.

⁷⁰ Loth, *Angst und Vertrauensbildung*, 30. Jeszcze dalej idzie Susanne Krauß, według której nauka historyczna ma obowiązek opracowania nowych narzędzi do badań nad emocjami, aby móc spojrzeć na ludzi jako na „byty kompletne” – Susanne Krauß, „Rec. *Gefühl und Kalkül. Der Einfluss von Emotionen auf die Politik des 19. und 20. Jahrhunderts*”, *H-Soz-u-Kult. H-net Reviews* (2003): 1–4.

⁷¹ Na temat fetyszu dobrze sprawdzonych informacji zob.: Marcin Kula, *Krótki raport o użytkowaniu historii* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN, 2020), 449.

naszego funkcjonowania, dlatego na ogół poprawnie wiążemy reakcje emocjonalne z kontekstem i wiemy, kiedy uśmiech na czyjejś twarzy oznacza radość, a kiedy zdenerwowanie⁷².

Przekładając te ustalenia na badania historyczne, można stwierdzić, iż informacje przekazywane w źródłach na temat stanów emocjonalnych osób trzecich najprawdopodobniej są wiarygodne, jeżeli dotyczą ludzi z tego samego kręgu kulturowego⁷³. Nie wyklucza to jednak nieporozumień, przy czym będą one zapewne większe w innych przypadkach (np. relacje U.S.–Chiny). Jednak takie trudności komunikacyjne mogą być źródłem emocji, które także powinny być przedmiotem namysłu historycznego. Poza tym, jeżeli uczymy się zarówno rozpoznawania, jak i okazywania emocji, to badacz – jeśli „nauczy” się lawirowania po wodach kultury, mentalności, kontekstów społecznych i ekonomicznych epoki – może zbliżyć się do rozpoznawania odległych w czasie emocji, zinterpretować je oraz ocenić ich wpływ na jednostki i zbiorowości⁷⁴. Wpisuje się w to wyrażone przez wielu historyków przekonanie, iż rolą historyka międzynarodowego jest nie tyle oddanie tego, co się wydarzyło, lecz zrozumienie, dlaczego do tego doszło⁷⁵, odkrycie, co ludzie „myślą, że robią”⁷⁶, w tym co „myślą i jak

⁷² Lisa Feldman Barrett, *Jak powstają emocje. Sekretne życie mózgu*, Agnieszka Jarosz (Warszawa: CeDeWu, 2020); Lisa Feldman Barrett, „Emotions Are Real”, *Emotion (Washington, D.C.)* 3, 12 (2012): 413–429; Lisa Feldman Barrett, Ralph Adolphs, Stacy Marsella, Aleix M. Martinez, Seth D. Pollak, „Corrigendum. Emotional Expressions Reconsidered: Challenges to Inferring Emotion From Human Facial Movements”, *Psychological Science in the Public Interest* 3, 20 (2019): 1–68; Maria Gendron, Debi Roberson, Jacoba Marietta van der Vyver, Lisa Feldman Barrett, „Perceptions of Emotion from Facial Expressions Are Not Culturally Universal: Evidence from a Remote Culture”, *Emotion (Washington, D.C.)* 2, 14 (2014): 251–262; Erika H. Siegel, Molly K. Sands, Wim van den Noortgate, Paul Condon, Yale Chang, Jennifer Dy, Karen S. Quigley, Lisa Feldman Barrett, „Emotion Fingerprints or Emotion Populations? A Meta-Analytic Investigation of Autonomic Features of Emotion Categories”, *Psychological Bulletin* 4, 144 (2018): 343–393; Lisa Feldman Barrett, „Was Darwin Wrong About Emotional Expressions?”, *Current Directions in Psychological Science* 6, 20 (2011): 400–406.

⁷³ Wpisuje się to w dotychczasowe ustalenia Williama Reddy’ego, Petera i Carol Stearnsów oraz Barbary Rosenwein wskazujących na rolę „standardów emocjonalnych”, „reżimu emocjonalnego” czy „wspólnot emocjonalnych” – Peter N. Stearns, Carol Z. Stearns, „Emotionology. Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards”, *American Historical Review* 4, 90 (1985): 813–836; Barbara Rosenwein, „Worrying about Emotions in History”, *American Historical Review* 3, 107 (2002): 821–845; Reddy, *The Navigation of Feeling*. Polskie tłumaczenie tekstu Rosenwein zob.: Barbara Rosenwein, „Obawy o emocje w historii”, *Teksty Drugie* 1, 151 (2015): 358–391.

⁷⁴ Należy tutaj podkreślić, że nie oznacza to pełnej dowolności, lecz postępowania zgodnie z warsztatem historyka.

⁷⁵ Marc Trachtenberg, *The Craft of International History: A Guide to Method* (Princeton: Princeton University Press, 2009), 23.

⁷⁶ Simon Adams, „What is Diplomatic History?”, w *What is History Today?*, red. Juliet Gardiner (Basingstoke: Macmillan, 1994), 135. Wtórzy mu Marc Trachtenberg, zalecając historykom międzynarodowym, aby spróbowali „dotrzeć do tego, co leżało u podstaw myślenia. Powinieneś zatem spojrzeć na świat oczami tych, którzy kontrolowali politykę i którzy odgrywali kluczową rolę w decydowaniu, co konkretne państwo robiło. Jedną z pierwszych

rozmawiają o emocjach⁷⁷. Ustalenia Barrett pozwalają odpowiedzieć na jeszcze jeden zarzut formułowany przez sceptyków, to jest że okazywane emocje mogą nie być prawdziwe, lecz stanowić element gry i celowo wprowadzać w błąd, ewentualnie mogą być efektem zaburzeń psychicznych. Poczynione wcześniej uwagi wskazują jednak, że analizując źródła w poszukiwaniu emocji, należy zachować się tak, jak w innych przypadkach, to jest poddać je wewnętrznej i zewnętrznej krytyce. Warsztat historyka oraz ustalenia eksperymentalne są narzędziami, które to umożliwiają; nie są natomiast wymówką dla bezkrytycznego przyswajania treści źródeł.

Przypisanie komuś konkretnego typu zachowania lub emocji jest oparte, jak już wspomniałem, na intuicji i wiąże się z wartościowaniem. Zdradza stosunek badacza do przedmiotu badań. Jego własny stan emocjonalny i poglądy mają zatem wpływ na to, co bada i jak bada⁷⁸. Prowadzi to często do błędnego przekonania, jakoby emocje odgrywały negatywną rolę w aktywności zawodowej. Emocje nie są ani dobre, ani złe⁷⁹, a empatia może być wręcz użyteczna w badaniach historycznych⁸⁰. Ich stereotypowy obraz jest jednakowoż mocno zakorzeniony w kulturze Zachodu. Jest on багаżem (balastem?) dziedzictwa cywilizacji grecko-rzymskiej. Szkoła platońska stawiała wyraźną granicę między rozumem a pasjami (emocjami), a Arystoteles uważał, że należy je powściągać, aby nie ulec szaleństwu⁸¹. Myśl ta znalazła rozwinięcie w listach Seneki (*homo*

rzeczy, którym należy się przyjrzeć, są dokumenty rejestrujące sposób myślenia czołowych decydentów i, przede wszystkim, przywództwu politycznemu poszczególnych państw” – Trachtenberg, *The Craft of International History*, 141 [tłumaczenie autora artykułu].

⁷⁷ Frevert, *Emotions in History*, 24.

⁷⁸ Leena Rossi, Tuija Aarnio, „Feelings Matter: Historian’s Emotions”, *Historyka. Studia metodologiczne* 42 (2018): 165–185. Bardzo interesująca dyskusja na temat formułowania osądów, dotycząca słuszności używania pojęcia „zdrady” w przypadku analizy wydarzeń międzynarodowych, wywiązała się między Andrzejem Nowakiem i Janem Pomorskim. Abstrahując od samej istoty sporu, warto zwrócić uwagę, że krakowski historyk dokonał w tym przypadku jednoznacznego osądu analizowanej sytuacji. Wartościowanie tego typu nie jest jednak czymś szczególnym. Włodzimierz Borodziej, pisząc o książce Piotra M. Majewskiego, określił konferencję monachijską 1938 r. jako jedną z największych zdrad Zachodu. Ciekawie w tej sprawie wypowiedział się ostatnio Artur Kula, który wychodząc od dyskusji Nowaka i Pomorskiego, przygląda się zdradzie jako kategorii interpretacji historycznej, wskazując, iż posługiwanie się tym kryterium ma na celu wzmacnianie tożsamości. Por. Jan Pomorski, „*Appeasement* jako ostrzeżenie. Rozważania o historiografii i polityce historycznej. (Wokół *Pierwszej zdrady Zachodu* Andrzeja Nowaka)”, *Dzieje Najnowsze: Kwartalnik poświęcony historii XX wieku* 3, XLIX (2017): 269–298; Andrzej Nowak, „Czy w politycznej historii jest miejsce na kategorię «zdrady»?”, w *O historii nie dla idiotów. Rozmowy i przypadki* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2019), 553–569. Zob. opinie na okładce Piotr M. Majewski, *Kiedy wybuchnie wojna? 1938. Studium kryzysu* (Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2019); Artur Kula, „Zdrada jako kategoria interpretacji historycznej”, *Historyka. Studia metodologiczne* 51 (2021): 261–276.

⁷⁹ Eustance, *Emotion and Political Change*, 181.

⁸⁰ Michał Podśędek, „Empatia jako narzędzie historyka. Możliwości i ograniczenia wykorzystania empatii w badaniu przeszłości”, *Historyka. Studia metodologiczne* 49 (2019): 387–402.

⁸¹ Andrzej Jastrzębski, „Bez stałego meldunku. Emocje między biologią a humanistyką”, *Ruch Filozoficzny* 1, 72 (2017): 78–79; Bombelli, *Emotion and Rationality*, 53–89.

animal rationale est)⁸². Chrześcijaństwo z kolei zrzuciło część emocji do kategorii grzechu⁸³. Kolejnym krokiem w kierunku deprecjonowania emocji poczyniło oświecenie wraz ze swoim kultem rozumu⁸⁴. Poza tym w XIX stuleciu przypisano emocje naturze kobiet, tymczasem męska, zawodowa sfera aktywności miała być od nich rzekomo wolna. Emocje znalazły się zatem w zbiorze irracjonalizmu. Nawet jeśli w określonych sytuacjach były akceptowane, to już nie jako coś, co charakteryzowało człowieka profesjonalnego i racjonalnego⁸⁵. Obraz ten jest oczywiście uproszczony, oddaje jednak pewną tendencję nadającą ton intelektualnym trendom, nawet jeśli istniały od nich wyjątki.

Posługiwanie się przez część badaczy i komentatorów współczesnych stosunków międzynarodowych frazą „emocje uniemożliwiły podjęcie racjonalnej decyzji” wpisuje się w powyższą narrację. Spycha emocje w miejsce nie warte zbadania, bo tego, co irracjonalne, nie da się pojąć i budzi podejrzenia wobec badaczy, którzy chcieliby zbadać tę problematykę. Emocje tymczasem są racjonalne w takim znaczeniu, iż są efektem procesu analitycznego dokonanego przez ludzki umysł na podstawie zgromadzonych informacji (doświadczenia)⁸⁶. Decyzja podjęta pod ich wpływem, choć przez otoczenie zewnętrzne kwestionowana, będzie w takim założeniu racjonalna, a pomijanie emocjonalnego aspektu

⁸² Lucjusz Anneusz Seneka do Lucyliusza, „List XLI”, w Seneka, *Listy moralne do Lucyliusza* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2010). Krzysztof Wąchał ciekawie przeanalizował zmieniający się odbiór społeczny zjawiska lęku na przykładzie m.in. pism Arystotelesa i Seneki. Zob. Krzysztof Wąchał, „Społeczne oceny zjawiska lęku w myśli greckiej, hellenistycznej i chrześcijańskiej”, *Polskie Forum Psychologiczne* 3, 22 (2017): 371–383.

⁸³ Np. koncepcje nudy i melancholii – Peter Toohey, „Acedia in Late Classical Antiquity”, *Illinois Classical Studies* 2, 15 (1990): 339–352; Frevert, *Emotions in History*, 35.

⁸⁴ Filozofowie tacy jak René Descartes poświęcali w swych dziełach miejsce emocjom, jednak i tak najpopularniejsze pozostają te ich dzieła, w których istota ludzka jawi się jako maszyna zarządzana przez umysł. Ubolewał też, że Seneka nie nauczał pewnych rzeczy, które „utrzymują w ryzach pożądanie i uczucia”. Thomas Hobbes miał zakładać, że namiętności są niszczące, jednak nie jest możliwe całkowite ich uniknięcie, więc należy „wybierać” te z nich, które przynoszą najmniej szkody. Podobnie do Hobbesa rozumował Charles Louis Montesquieu. Wigura, *Wynalazek nowoczesnego serca*, 141, 198–199, 230 i n.; Zbigniew Drozdowicz, *Kartezjański racjonalizm. Zrozumieć Kartezjusza* (Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora, 2014), 35.

⁸⁵ Emocjonalność i jej rzekomo negatywne skutki przypisywano także konkretnym rasom czy narodowościom, orientacjom seksualnym lub osobom chorym psychicznie, czyniąc tym samym emocje oraz sposób ich wyrażania przedmiotem wykluczenia społecznego. William M. Reddy, „Emotional Liberty. Politics and History in the Anthropology of Emotions”, *Cultural Anthropology* 2, 14 (1992): 257. O stereotypizacji emocji z perspektywy neuronaukowej zob. Lisa Feldman Barrett, Eliza Bliss-Moreau, „She’s Emotional. He’s Having a Bad Day. Attributional Explanations for Emotion Stereotypes”, *Emotion (Washington, D.C.)* 5, 9 (2009): 649–658.

⁸⁶ Barrett określa to mianem teorii konstruowanych emocji i odrzuca całkowicie pogląd o racjonalności emocji. Idąc jednak w ślad za Karlem Schererem, należałoby uznać ów proces konstruowania za racjonalny, gdyż ma on racjonalne podstawy dla jednostki doświadczającej emocji. Por. Barrett, *Jak powstają emocje*, 117–123; Karl R. Scherer, „On the Rationality of Emotions: or, When are emotions rational?”, *Social Science Information* 3–4, 50 (2011): 330–350.

motywacji będzie prowadzić do zwiększania ułomności obrazu odtwarzanej przeszłości.

Emocje stanowią już od dłuższego czasu przedmiot zainteresowania badaczy niemieckich⁸⁷ i amerykańskich⁸⁸ zajmujących się historią międzynarodową. W 2017 roku British International History Group poświęciło emocjom panel podczas swej corocznej konferencji⁸⁹. W Polsce do wyjątków można zaliczyć prace mediewistów i badaczy dziejów nowożytnych oraz historyczki idei i socjolożki Karoliny Wigury⁹⁰, które dotychczas nie zaowocowały pogłębioną refleksją metodologiczną środowiska historyków międzynarodowych. Trudno też dostrzec, aby podejmowali oni dyskusję w tym duchu na łamach głównego polskiego periodyku metodologicznego historyków⁹¹, jakim jest *Historyka*, czy też podczas obrad Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich.

W artykule wskazałem, iż istniejące wątpliwości oraz trudności dotyczące badań nad emocjami można przezwyciężyć, choć wymaga to wejścia historyka międzynarodowego w rolę użytkownika dyscyplin, od których często stronił. Nade wszystko potrzebny jest jednak zbiorowy namysł nad tą subdyscypliną *Klio* w szerszym gronie, co może przyspieszyć adaptację historyków międzynarodowych do prowadzenia badań w tym oraz innych kierunkach. Stopniowo stałoby się wówczas nie tylko „użytkownikami” innych dyscyplin, ale i dostarczycielami ustaleń dla tychże w o wiele większym stopniu niż to ma miejsce dzisiaj.

BIBLIOGRAFIA

Adams, Simon. „What is Diplomatic History?”. W *What is History Today?*, red. Juliet Gardiner, 131–135. Basingstoke: Macmillan, 1994.

Badel, Laurence. „Die französische historiographie zu den internationalen beziehungen. Transnational oder realistisch?”. W *Internationale Geschichte in Theorie und Praxis / International History in Theory and Praxis*, red. Barbara Haider-Wilson, William D. Godsey, Wolfgang Mueller, 349–360. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2017.

⁸⁷ *Gefühl und Kalkül. Der Einfluss von Emotionen auf die Politik des 19. Und 20. Jahrhunderts*, red. Birgit Aschmann (Stuttgart: Steiner, 2005).

⁸⁸ Immerman, *Psychology*, 103–122.

⁸⁹ „BIHG 29th Annual Conference 2017. Conference Report”, *British International History Group Newsletter*, red. Robert McNamara (2018): 2.

⁹⁰ Karolina Wigura-Kuisz, *Wina narodów. Przebaczenie jako strategia prowadzenia polityki* (Gdańsk–Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2011); *Cor hominis. Wielkie namietności w dziejach, źródłach i studiach nad przeszłością*, red. Stanisław Rosik, Przemysław Wiszewski (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007).

⁹¹ Na łamach periodyku nie brakuje artykułów z zakresu historii powszechnej. Tematyka historii międzynarodowej podejmowana jest jednakowoż w ujęciu historii historiografii – np. Adam Walaszek, „Czy historiografia wędruje ponad granicami? Historycy o transatlantyckich migracjach i diasporze polskiej w USA”, *Historyka. Studia metodologiczne* 47 (2017): 213–233; Agata Stolarz, „Granica jako przedmiot badań na przykładzie francuskich studiów nad dziejami Europy Środkowo-Wschodniej i Rosji w XX w.”, *Historyka. Studia metodologiczne* 46 (2016): 467–474.

- Balloch, Howard. *Semi-Nomadic Anecdotes*. Raleigh, N.C.: Lulu Publishing Services, 2014.
- Barrett, Lisa Feldman. „Emotions are real”. *Emotion (Washington, D.C.)* 3, 12 (2012): 413–429.
- Barrett, Lisa Feldman. *Jak powstają emocje. Sekretne życie mózgu*, przeł. Agnieszka Jarosz. Warszawa: CeDeWu, 2020.
- Barrett, Lisa Feldman. „Was Darwin Wrong About Emotional Expressions?”. *Current Directions in Psychological Science* 6, 20 (2011): 400–406.
- Barrett, Lisa Feldman, Ralph Adolphs, Stacy Marsella, Aleix M. Martinez, Seth D. Pollak. „Corrigendum. Emotional Expressions Reconsidered: Challenges to Inferring Emotion From Human Facial Movements”. *Psychological Science in the Public Interest* 3, 20 (2019): 1–68.
- Barrett, Lisa Feldman, Eliza Bliss-Moreau. „She’s Emotional. He’s Having a Bad Day. Attributional Explanations for Emotion Stereotypes”. *Emotion (Washington, D.C.)* 5, 9 (2009): 649–658.
- Benbow, Mark. „Wilson the Man”. W *A Companion to Woodrow Wilson*, red. Ross A. Kennedy, 9–38. Chichester: Wiley-Blackwell, 2013.
- Bombelli, Giovanni. „Emotion and Rationality in Aristotle’s Model. From Anthropology to Politics”. W *Aristotle on Emotions in Law and Politics*, red. Lisbeth Huppel-Cluysenaer, 53–89. Cham: Springer, 2018.
- Borodziej, Włodzimierz; Maciej Górny. „Wojna wyobrażona. Polityka informacyjna, plotki i propaganda w Europie Środkowo-Wschodniej”. W *Imperia, narody i społeczeństwa Europy Wschodniej i Środkowej na progu pierwszej wojny światowej*, red. Andrzej Nowak, 571–592. Warszawa: Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia–Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, 2016.
- „BIHG 29th Annual Conference 2017. Conference Report”. *British International History Group Newsletter*, red. Robert McNamara (2018): 2–5.
- Brzeziński, Andrzej Maciej. „Maria Skłodowska-Curie a polski projekt «rozbrojenia moralnego» w Lidze Narodów (1931–1933)”. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia* 1, 66 (2011): 119–138.
- Brzeziński, Andrzej Maciej. „Z działalności Marii Skłodowskiej-Curie w Komisji Międzynarodowej Współpracy Intelektualnej Ligi Narodów (1922–1932)”. *Przegląd Nauk Historycznych* 2, 5 (2006): 143–165.
- Bullen, Richard. „What is Diplomatic History?”. W *What is History Today?*, red. Juliet Gardiner, 135–138. Basingstoke: Macmillan, 1994.
- Burk, Kathleen. „Britische Tradition internationaler Geschichtsschreibung”. W *Internationale Geschichte. Themen – Ergebnisse – Aussichten*, red. Wilfried Loth, Jürgen Osterhammel, 45–59. Berlin: De Gruyter Oldenburg, 2000.
- Buzan, Barry. *An Introduction to the English School of International Relations. The Societal Approach*. Cambridge: Polity Press, 2014.
- Buzan, Barry; Richard Little. *Systemy międzynarodowe w dziejach świata*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011.
- Buzan, Barry; Richard Little. „The Historical Expansion of International Society”. W *Guide to the English School in International Studies*, red. Cornelia Navari, Daniel Green, 59–76. Malden–Oxford: Wiley-Blackwell, 2014.
- Clément, Maéva, Eric Sangar. „Introduction: Methodological Challenges and Opportunities for the Study of Emotions”. W *Researching Emotions in International Relations: Methodological Perspectives on the Emotional Turn*, red. Maéva Clément, Eric Sangar, 1–30. Cham: Palgrave Macmillan, 2018.
- Clifford, J. Garry. „Bureaucratic Politics”. W *Explaining the History of American Foreign Relations*, red. Michael J. Hogan, Thomas G. Paterson, 91–102. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

- Copeland, Dale C. „A Realist critique of the English School”. *Review of the International Studies* 3, 29 (2003): 427–441.
- Cor hominis. *Wielkie napiętności w dziejach, źródłach i studiach nad przeszłością*, red. Stanisław Rosik, Przemysław Wiszewski. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007.
- Costigliola, Frank. „«Unceasing Pressure for Penetration»: Gender, Pathology, and Emotion in George Kennan's Formation of the Cold War”. *Journal of American History* 4, 83 (1997): 1337–1338.
- Crawford, Neta C. „The Passion of World Politics: Propositions on Emotion and Emotional Relationships”. *International Security* 4, 24 (2000): 116–156.
- Damski, Przemysław Piotr. „Najbliższe narody”. *Stosunki brytyjsko-amerykańskie w dobie prezydentury Theodore'a Roosevelta (1901–1909)*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2014.
- Dębski, Sławomir. *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941*. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2020.
- Doing Emotions History*, red. Peter N. Stearns, Susan J. Matt. Urbana: University of Illinois Press, 2014.
- Domańska, Ewa. *Historie niekonwencjonalne*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006.
- Domańska, Ewa. „Problemy i perspektywy polskiej historiografii współczesnej. Wprowadzenie”. W „*Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań...*” *Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie*, t. 1: *Potęga historii*, red. Jan Pomorski, Mariusz Mazur, 253–266. Warszawa–Lublin: Instytut Pamięci Narodowej, 2021.
- Drozdowicz, Zbigniew. *Kartezjański racjonalizm. Zrozumieć Kartezjusza*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora, 2014.
- Dunne, Tim. *Inventing international society. A history of the English School*. Basingstoke: Macmillan, 1998.
- Dunne, Tim, Richard Little. „The International System – International Society Distinction”. W *Guide to the English school in international studies*, red. Cornelia Navari, Daniel Green, 91–107. Malden–Oxford: Wiley-Blackwell, 2014.
- Duroselle, Jean-Baptiste. „The Statesman”. W *Introduction to the History of International Relations*, red. Pierre Renouvin, Jean-Baptiste Duroselle, 237–376. London: Pall Mall Press, 1968.
- Eggel, Dominic. „Quo Vadis Diplomatic History? Reflections on the Past and Present of Writing the History of International Relations”. W *Internationale Geschichte in Theorie und Praxis / International History in Theory and Praxis*, red. Barbara Haider-Wilson, William D. Godsey, Wolfgang Mueller, 209–229. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2017.
- Emotions in International Politics: Beyond Mainstream International Relations*, red. Yohan Ariffin, Jean-Marc Coicaud, Vesselin Popovski. Cambridge University Press, 2016.
- Emotions in International Relations: Methodological Perspectives on the Emotional Turn*, red. Maéva Clément, Eric Sangar, 33–50. Cham: Palgrave Macmillan, 2018.
- Facey, Richard. *Richard Facey to Caroline M. T. Elmes, 3 November 1980*. The National Archives of the United Kingdom, FCO 28/4077/69.
- Feldman, Stanley. „Values, Ideology, and the Structure of Political Attitudes”. W *Oxford handbook of political psychology*, red. David O. Sears, Leonie Huddy, Robert Jervis, 477–510. Oxford–New York: Oxford University Press, 2003.
- Fendius Elman, Miriam. „International Relations Theories and Methods”. W *Palgrave Advances in International History*, red. Patrick Finney, 136–160. Houndmills–Basingstoke, Hampshire–New York: Palgrave Macmillan, 2005.
- Finnemore, Martha. „Exporting the English School?”. *Review of International Studies* 3, 27 (2001): 509–513.

- Finnemore, Martha. „Norms, Culture, and World Politics: Insights from Sociology’s Institutionalism”. *International Organization* 2, 50 (1996): 325–347.
- Finney, Patrick. „Introduction”. W *Palgrave Advances in International History*, red. Patrick Finney, 1–35. Houndmills–Basingstoke, Hampshire–New York: Palgrave Macmillan, 2005.
- Fischer, Claude. *Made in America. A Social History of American Culture and Character*. Chicago: University of Chicago Press, 2011.
- Frevert, Ute. *Emotions in History. Lost and Found*. Budapest–New York: Central European University Press, 2011.
- Friszke, Andrzej. „Odpowiedzi na ankietę”. *Kwartalnik Historyczny* 1, CXXVIII (2021): 119–126.
- Gałganek, Andrzej. „Historyzacja pojęcia «równowaga siły» w nauce o stosunkach międzynarodowych”. *Przegląd Strategiczny* 1, 1 (2011): 14–36.
- Gałganek, Andrzej. „«Walka o ptaka»: teoria i historia stosunków międzynarodowych”. *Przegląd Politologiczny* 4, 13 (2008): 7–22.
- Gasiul, Henryk. „Wprowadzenie do sposobu pojmowania emocji i możliwości ich pomiaru”. W *Metody badania emocji i motywacji*, red. Henryk Gasiul, 17–49. Warszawa: Difin, 2018.
- Gefühl und Kalkül. Der Einfluss von Emotionen auf die Politik des 19. und 20. Jahrhunderts*, red. Birgit Aschmann. Stuttgart: Steiner, 2005.
- Gendron, Maria, Debi Roberson, Jacoba Marietta van der Vyver, Lisa Feldman Barrett. „Perceptions of Emotion from Facial Expressions Are Not Culturally Universal: Evidence from a Remote Culture”. *Emotion (Washington, D.C.)* 2, 14 (2014): 251–262.
- George, Alexander L., Juliette L. George. *Woodrow Wilson and Colonel House: A Personality Study*. New York: Dover Publications 1964.
- Grabski, Andrzej Feliks. *Dzieje historiografii*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2011.
- Hochner, Nicole. „Machiavelli. Love and the Economy of Emotions”. *Italian Culture* 2, XXXII (2014): 122–137.
- Holmes, Marcus. *Face-to-Face Diplomacy. Social Neuroscience and International Relations*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Holstein, Friedrich von. „Wilhelm II and Foreign Policy, 1 February 1909”. W *The Holstein Papers. The Memoirs, Diaries and Correspondence of Friedrich von Holstein, 1837–1903*, vol. 1: *Memoirs*, red. Norman Rich, M. H. Fisher. Cambridge: Cambridge University Press, 1963.
- Huddy, Leonie, Anna H. Gunthorsdottir. „The Persuasive Effects of Emotive Visual Imagery: Superficial Manipulation or the Product of Passionate Reason?”. *Political Psychology* 4, 21 (2000): 745–778.
- Hughes, Judith M. *Emotion and High Politics. Personal Relations at the Summit in Late Nineteenth-Century Britain and Germany*. Berkeley: University of California Press, 1983.
- Hurrell, Andrew. „Keeping History, Law and Political Philosophy Firmly Within the English School”. *Review of International Studies* 27 (2001): 489–494.
- Hurrell, Andrew. *On global order. power, values, and the constitution of international society*. Oxford–New York: Oxford University Press, 2007.
- Immerman, Richard. „Psychology”. W *Explaining the History of American Foreign Relations*, red. Michael J. Hogan, Thomas G. Paterson, 103–122. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Iriye, Akira. „The Internationalization of History”. *American Historical Review* 1, 94 (1989): 1–10.
- Jarymowicz, Maria, Kamil Imbir. „O dynamice emocji wzbudzanych dynamicznie bądź refleksyjnie”. W *Dynamika emocji. Teoria i praktyka*, red. Dariusz Doliński, Wojciech Błaszczak, 13–30. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2019.

- Jastrzębski, Andrzej. „Bez stałego meldunku. Emocje między biologią a humanistyką”. *Ruch Filozoficzny* 1, 72 (2017): 78–79.
- Jedynakiewicz, Katarzyna. *Intelektualista a polityka. działalność emigracyjna Klausa Manna (1933–1949)*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2002.
- Jedynakiewicz, Katarzyna. „Literatura przeciw faszyzmowi i wojnie. Z historii I Kongresu Pisarzy w Obronie Pokoju i Kultury w Paryżu (21–25 VI 1935 roku)”. *Dzieje Najnowsze: Kwartalnik poświęcony historii XX wieku* 2 (2001): 47–56.
- Johnson, Gaynor. „Women Clerks and Typists in the British Foreign Office, 1920–1960: A Prosopographic Study”. *Diplomacy & Statecraft* 4, 31 (2020): 771–787.
- Judt, Tony, Timothy Snyder. *Rozważania o wieku XX*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2019.
- Kennedy, Paul. *Mocarstwa świata. Narodziny, rozkwit, upadek. Przemiany gospodarcze i konflikt zbrojne w latach 1500–2000*, przeł. Mirosław Kluźniak. Warszawa: Książka i Wiedza, 1984.
- Kinzel, Katherina. „Method and Meaning. Ranke and Droysen on the Historian's Disciplinary Ethos”. *History and Theory* 1, 59 (2020): 22–41.
- Kizik, Edmund. „Odpowiedzi na ankietę”. *Kwartalnik Historyczny* 1, CXXVIII (2021): 184–193.
- Klymenko, Lina, Marco Siddi. „Exploring the Link between Historical Memory and Foreign Policy: An Introduction”. *International Politics* 6, 57 (2020): 945–953.
- Kohut, Thomas A. „Kaiser Wilhelm II and His parents: An Inquiry into the Psychological Roots of German Policy towards England before the First World War”. W *Kaiser Wilhelm II. New Interpretations: The Corfu Papers*, red. John C. G. Röhl, Nicolaus Sombart, 63–89. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- Kohut, Thomas A. *Wilhelm II and the Germans. A Study in Leadership*. New York: Oxford University Press, 1991.
- Kornat, Marek. „Odpowiedzi na ankietę”. *Kwartalnik Historyczny* 1, CXXVIII (2021): 216–223.
- Kowalski, Marek Daniel. „Odpowiedzi na ankietę”. *Kwartalnik Historyczny* 1, CXXVIII (2021): 223–231.
- Krauß, Susanne. „Rec. Gefühl und Kalkül. Der Einfluss von Emotionen auf die Politik des 19. und 20. Jahrhunderts”. *H-Soz-u-Kult. H-net Reviews* (2003): 1–4.
- Kula, Artur. „Zdrada jako kategoria interpretacji historycznej”. *Historyka. Studia metodologiczne* 51 (2021): 261–276.
- Kula, Marcin. *Krótki raport o użytkowaniu historii*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN, 2020.
- Lansing, Robert. Robert Lansing to Arthur James Balfour, *Personal*, May, 1917. List. The British Library, Balfour Papers, Add MS 49742.
- Lansing, Robert. Robert Lansing to Arthur James Balfour, *Personal*, Hotel de Crillon, Paris, July, 1919. List. The British Library, Balfour Papers, Add MS 49742.
- Lansing, Robert. *The Big Four and the Others of the Peace Conference*. Boston–New York: Houghton Mifflin Company–The Riverside Press Cambridge, 1921.
- „Lodz in Shambles”. *The New York Times* (1905).
- Loth, Wilfried. „Angst und Vertrauensbildung”. W *Dimensionen internationaler Geschichte*, red. Jost Dülffer, Wilfried Loth, 29–46. München: Oldenburg Verlag, 2012.
- Loth, Wilfried. „Einleitung”. W *Internationale Geschichte. Themen – Ergebnisse – Aussichten*, red. Wilfried Loth, Jürgen Osterhammel, VII–XIV. Berlin: De Gruyter Oldenburg, 2000.
- Loth, Wilfried. „Internationale Geschichte als pluralistisches Programm”. W *Internationale Geschichte in Theorie und Praxis / International History in Theory and Praxis*, red. Barbara Haider-Wilson, William D. Godsey, Wolfgang Mueller, 253–264. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2017.

- Marciniak, Wojciech Franciszek. *Powroty z Sybiru. repatriacja obywateli polskich z głębi ZSRR w latach 1945–1947*. Łódź: Księży Młyn Dom Wydawniczy, 2014.
- Marciniak, Wojciech Franciszek. „Tajna notatka Wydziału Zagranicznego KC PPR o problemach repatriacyjnych Polaków z ZSRR z 5 grudnia 1947 r.”. W *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX–XX wieku*, red. Jarosław Kita, Wojciech Franciszek Marciniak, 187–196. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2017.
- Materski, Wojciech. „Proces kształtowania się granic i sojuszy (lipiec 1945–marzec 1947)”. W *Historia dyplomacji polskiej*, tom VI: 1944/1945–1989, red. Wojciech Materski, Waldemar Michowicz, 112–278. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2010.
- Materski, Wojciech. *Sowieccy dyplomaci o genezie Organizacji Narodów Zjednoczonych*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN–Oficyna Wydawnicza Rytm, 2008.
- May, Ernst R., Richard Rosencrance, Zara Steiner. „Theory and International History”. W *History and Neorealism*, red. Ernst R. May, Richard Rosencrance, Zara Steiner, 1–7. Cambridge–New York: Cambridge University Press, 2010.
- McBain, Malcolm. „Wywiad z Charlesem Grahamem Crawfordem, 02.12.2008”. Cambridge University: Churchill Archive Center, *British Diplomatic Oral History Programme*, GBR/0014/DOHP. <https://www.chu.cam.ac.uk/media/uploads/files/Crawford.pdf> (dostęp: 02.09.2021).
- Moisi, Dominique. *Geopolityka emocji*, przeł. Renata Włoch. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012.
- Mulligan, Kevin. „Emotions and Values”. W *The Oxford Handbook of Philosophy of Emotion*, red. Peter Goldie, [zakres stron]. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Mulligan, Kevin. „From Appropriate Emotions to Values”. *Monist* 1, 81 (1998): 161–188.
- Nowak, Andrzej. „Czy w politycznej historii jest miejsce na kategorię «zdrady»?”. W *O historii nie dla idiotów. Rozmowy i przypadki*, 553–569. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2019.
- Nowak, Andrzej. *Imperiological Studies. A Polish Perspective*. Kraków: Towarzystwo Naukowe „Societas Vistulana”, 2011.
- Nowak, Andrzej. „Imperium wobec groźby rozpadu. Historyczna pamięć i wyobrażenia (przypadek Michaiła Mienszykowa)”. W *Imperia, narody i społeczeństwa Europy Wschodniej i Środkowej na progu pierwszej wojny światowej*, red. Andrzej Nowak, 151–172. Warszawa: Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia–Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, 2016.
- Otte, Thomas G. *The Foreign Office Mind. The Making of British Foreign Policy, 1865–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Pamiętnik 17. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie. Tradycja a nowoczesność – tożsamość, Kraków, 15–18 września 2004*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagiellonica”, 2005.
- Pawelec, Tomasz. *Dzieje i nieświadomość. Założenia teoretyczne i praktyka badawcza psychohistorii*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2004.
- Pawelec, Tomasz. „Psychohistoria jako paradygmat badań historycznych. Konceptualizacja i program badawczy”. *Kultura i Historia* 1 (2001). <https://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/pl/archives/44> (dostęp: 28.09.2021).
- Pisurkiewicz, Jan. *Między nauką a polityką. Maria Skłodowska-Curie w laboratorium i w Lidze Narodów*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007.
- Podsędek, Michał. „Empatia jako narzędzie historyka. Możliwości i ograniczenia wykorzystania empatii w badaniu przeszłości”. *Historyka Studia metodologiczne* 49 (2019): 387–402.
- Pomorski, Jan. „*Appeasement* jako ostrzeżenie. Rozważania o historiografii i polityce historycznej. (Wokół Pierwszej zdrady Zachodu Andrzeja Nowaka)”. *Dzieje Najnowsze. Kwartalnik poświęcony historii XX wieku* 3, XLIX (2017): 269–298.

- Powrót do źródeł. Pamiętnik XVIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Olsztynie, 16–19 września 2009 roku*, red. Jan Gancewski, Andrzej Korytko. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie–Polskie towarzystwo Historyczne, 2010.
- Przełomy historii. XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Wrocław 15–18 września 1999 roku*, t. 1–4. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002.
- Researching Emotions in International Relations: Methodological Perspectives on the Emotional Turn*, red. MaévaClément, Eric Sangar. Cham: Palgrave Macmillan, 2018.
- Reddy, William M. „Against Constructionism: The Historical Ethnography of Emotions”. *Current Anthropology* 3, 38 (1997): 327–351.
- Reddy, William M. „Emotional Liberty. Politics and History in the Anthropology of Emotions”. *Cultural Anthropology* 2, 14 (1992): 256–288.
- Reddy, William M. *The Navigation of Feeling. A Framework for the History of Emotions*. Cambridge–New York: Cambridge University Press, 2001.
- Reus-Smit, Christian. „Constructivism and the English School”. W *Theorising International Society. English School Methods*, red. Cornelia Navari, 58–77. Houndmills–New York: Palgrave Macmillan, 2014.
- Reus-Smit, Christian. „Konstruktywizm”. W *Teorie stosunków międzynarodowych*, red. Scott Burchill, Richard Devetak, Andrew Linklater, Mathew Patterson, Christian Reus-Smit, Jaqui True, przeł. Paweł Frankowski, 269–296. Warszawa: Książka i Wiedza, 2006.
- Reus-Smit, Christian. *On Cultural Diversity: International Theory in the World of Difference*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Ringmar, Erik. „Eugene Gendlin and the Feel of International Politics”. W *Researching Rosenwein, Barbara. Generations of Feeling. A History of Emotions, 600–1700*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Rosenwein, Barbara. „Obawy o emocje w historii”. *Teksty Drugie* 1, 151 (2015): 358–391.
- Rosenwein, Barbara. „Worrying about Emotions in History”. *American Historical Review* 3, 107 (2002): 821–845.
- Rossi, Leena, Tuija Aarnio. „Feelings Matter: Historian’s Emotions”. *Historyka. Studia metodologiczne* 42 (2018): 165–185.
- Rostworowski, Emanuel. *Historia powszechna. Wiek XVIII*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.
- Scherer, Karl R. „On the Rationality of Emotions: or, When are emotions rational?”. *Social Science Information* 3–4, 50 (2011): 330–350.
- Schulzinger, Robert D. *The Making of the Diplomatic Mind. The Training, Outlook, and Style of the United States Foreign Service Officers, 1908–1931*. Middletown: Wesleyan University Press, 1975.
- Siegel, Erika H., Molly K. Sands, Wim van den Noortgate, Paul Condon, Yale Chang, Jennifer Dy, Karen S. Quigley, Lisa Feldman Barrett. „Emotion Fingerprints or Emotion Populations? A Meta-Analytic Investigation of Autonomic Features of Emotion Categories”. *Psychological Bulletin* 4, 144 (2018): 343–393.
- Sierpowski, Stanisław. *Kondycja Stowarzyszeń Przyjaciół Ligi Narodów (1919–1939)*. Poznań: Instytut Historii UAM, 2018.
- Sierpowski, Stanisław. *Liga Narodów w najlepszym czasie (1926–1929)*. Poznań: Instytut Historii UAM, 2018.
- Stannard, David E. *Shrinking History. On Freud and the Failure of Psychohistory*. New York: Oxford University Press, 1980.
- Stearns, Peter N., Carol Z. Stearns. „Emotionology. Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards”. *American Historical Review* 4, 90 (1985): 813–836.

- Stolarz, Agata. „Granica jako przedmiot badań na przykładzie francuskich studiów nad dziejami Europy Środkowo-Wschodniej i Rosji w XX w.”. *Historyka. Studia metodologiczne* 46 (2016): 467–474.
- Świtalski, Piotr A. *Emocje, interesy, wartości. Przemiany paradygmatów polityki międzynarodowej*. Warszawa: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2013.
- Tappolet, Christine. *Emotions, Values, and Agency*. Oxford University Press, 2016.
- Thomas, Richard. *Richard Thomas to Christopher Battiscombe, August 7, 1980*. The National Archives of the United Kingdom, FCO 28/4077/55.
- Toohy, Peter. „Acedia in Late Classical Antiquity”. *Illinois Classical Studies* 2, 15 (1990): 339–352.
- Trachtenberg, Marc. *The Craft of International History: A Guide to Method*. Princeton: Princeton University Press, 2009.
- Tyszkiewicz, Jakub. *Rozbijanie monolitu. polityka Stanów Zjednoczonych wobec Polski 1945–1988*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2015.
- Walaszek, Adam. „Czy historiografia wędruje ponad granicami? Historycy o transatlantyckich migracjach i diasporze polskiej w USA”. *Historyka. Studia metodologiczne* 47 (2017): 213–233.
- Watt, Donald Cameron. „What is Diplomatic History?”. W *What is History Today?*, red. Juliet Gardiner, 131–133. Basingstoke: Macmillan, 1994.
- Wąchal, Krzysztof. „Społeczne oceny zjawiska lęku w myśli greckiej, hellenistycznej i chrześcijańskiej”. *Polskie Forum Psychologiczne* 3, 22 (2017): 371–383.
- „Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań...” *Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 18–20 września 2019 roku*, t. 1–3. Warszawa–Lublin: Instytut Pamięci Narodowej–Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 2021.
- Wigura-Kuisz, Karolina. *Wina narodów. Przebaczenie jako strategia prowadzenia polityki*. Gdańsk–Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2011.
- Wigura-Kuisz, Karolina. *Wynalazek nowoczesnego serca. Filozoficzne źródła współczesnego myślenia o emocjach*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2020.
- Zaharna, Rhonda S. „Trumping Traditional Public Diplomacy”. CPD Blog, 17.01.2017. <https://uscpublicdiplomacy.org/blog/trumping-traditional-public-diplomacy> (dostęp: 27.01.2021).
- Żurawski vel Grajewski, Radosław Paweł. *Ognisko permanentnej insurekcji. Powstanie 1846 roku i likwidacja Rzeczypospolitej Krakowskiej w „dyplomacji” Hotelu Lambert wobec mocarstw europejskich (1846–1847)*. Kraków–Łódź: Ośrodek Myśli Politycznej–Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2018.
- Żurawski vel Grajewski, Radosław Paweł. *Ostatnie polskie miasto. Rzeczpospolita Krakowska w „dyplomacji” Hotelu Lambert wobec Wielkiej Brytanii (1831–1845)*. Kraków–Łódź: Ośrodek Myśli Politycznej–Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2018.
- Żurawski vel Grajewski, Radosław Paweł. *Pojedynek za kulisami wielkiej dyplomacji. Księżna Dorothea Lieven wobec Polski i Polaków*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2005.
- Żurawski vel Grajewski, Radosław Paweł. *Wielka Brytania w „dyplomacji” księcia Adama Jerzego Czartoryskiego wobec kryzysu wschodniego. 1832–1841*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 1999.

